

Απο το: Ο Hegel και η δύναμη

Μια δοκιμή για την φιλότιητα

[Μια δοκιμή για την φιλότιητα](#)

[Table d'hôte](#)

Vorwort

Es ist nicht immer nötig, daß das Wahre sich verkörpere; schon genug, wenn es geistig umherschwebt und Übereinstimmung bewirkt, wenn es wie Glockenton ernst-freundlich durch die Lüfte wogt.

Johann Wolfgang Goethe

Πρόλογος

Δεν είναι πάντοτε αναγκαίο να ενσωματώνεται το αληθινό· ήδη αρκεί να αιωρείται τριγύρω πνευματικά και να προκαλεί συμφωνία όταν, σαν χτύπος καμπάνας, κυματίζει σοβαρά και φιλικά μες από τους αιθέρες.

Johann Wolfgang Goethe

Das vorliegende Buch erkundet das Innenleben der Hegelschen Philosophie, indem es diese auf das Phänomen der Macht hin beleuchtet. Die Macht ist kein marginaler Baustein des Hegelschen

Το παρόν βιβλίο διερευνά την εσωτερική ζωή της φιλοσοφίας του Hegel καθώς την φωτίζει ως προς το φαινόμενο της δύναμης. Η δύναμη δεν είναι περιθωριακός δομικός λίθος του συστήματος του Hegel

Systems, sondern dessen innere Verfassung. Sie wird in ihrer ganzen Komplexität, sowohl in ihrem Glanz als auch in ihren Grenzen darzustellen sein. Die Erkundung des Hegelschen Geistes mit der Optik der Macht dient gleichzeitig einem anderen *Versuch*. Sie wird Seinsformen sichtbar machen, die im Gegenlicht der Macht nicht zur Erscheinung zu gelangen vermögen. Oft wird die Macht leichtfertig mit Zwang, Unterdrückung oder Gewalt gleichgesetzt. Ihr *können* gewiß bestimmte Züge der Gewalt anhaften. Aber sie *beruht* nicht auf ihr. Die Macht, die überwältigend auftritt, ist nicht notwendig vergewaltigend. Gerade wo die Macht, die überspannt und umfängt, bröckelt, brechen unterschiedliche Formen der Gewalt aus, sticht diese ins Auge. Die Gewalt vereinzelt. Die Macht vereinigt. Der Aktualität der Gewalt geht immer ein Zurückweichen der Macht voraus. Die Macht schließt genauso wenig die Freiheit aus. Die Größe der Macht zeigt sich nicht im *Nein*, sondern im *Ja*, ge

αλλά η εσωτερική του σύσταση. Θα πρέπει να παρουσιαστεί μ' όλη της την πολυπλοκότητα, τόσο στη λάμψη όσο και στα όριά της. Συγχρόνως η διερεύνηση του πνεύματος του Hegel με την οπτική της δύναμης εξυπηρετεί μian άλλη *δοκιμή*. Θα καταστήσει ορατές μορφές του είναι οι οποίες, στο εκτυφλωτικό φως της δύναμης, δεν μπορούν να φανούν.

Συχνά η δύναμη εξομοιώνεται επιπόλαιο με καταναγκασμό, καταπίεση ή βία. Σίγουρα *μπορεί* να αποκτά κάποια στοιχεία βίας. Όμως δεν *έγκειται* σ' αυτήν. Η δύναμη που παρουσιάζεται επιβλητική δεν είναι αναγκαστικά και δύναμη που βιάζει. Ακριβώς εκεί που η σκέπη και το περιβάλλον της δύναμης καταρρέουν, ξεσπούν διάφορες μορφές της βίας, αυτή γίνεται εξόφθαλμη. Η βία απομονώνει. Η δύναμη ενώνει. Της παροντικότητας της βίας προηγείται πάντα μια υποχώρηση της δύναμης. Ούτε την ελευθερία η δύναμη δεν την αποκλείει. Το μεγαλείο της δύναμης δεν δείχνεται στο *όχι* αλλά στο *ναι*,

nauer gesagt, in der vielfachen Wendung des Nein ins Ja. Nicht die Zwietracht, sondern die Eintracht ist die eigentliche Ausdrucksform der Macht. Darin unterscheidet sie sich grundsätzlich von Gewalt und Unterdrückung.¹ Trotz Pracht und Glanz, ja trotz einer gewissen Schönheit der Macht erschöpft diese nicht das *Sein*. Ja sie überstrahlt andere Formen der Pracht oder macht diese zu Irrlichtern. Der Versuch über die Freundlichkeit begibt sich auf die Suche nach einem anderen Glanz des Seins.

Die Macht kennzeichnet auch ein besonderes Verhältnis zum Anderen. Sie befähigt den Einen, *sich* in den Anderen zu kontinuieren. So stiftet sie eine *Kontinuität des Selbst*. Sie setzt jedoch nicht Gewalt und Unterdrückung voraus. Die Macht ist vielmehr dort am größten, wo der Andere sich aus *freien* Stücken dem Einen unterwirft. Unterwerfung beruht nicht notwendig auf Unterdrückung. So ist die "*freie* Macht", von der bei Hegel die Rede ist, kein Oxymoron, sondern ein

ακριβέστερα στην πολύπτυχη τροπή του όχι στο ναι. Η ιδιαίτερη μορφή έκφρασης της δύναμης δεν είναι η διχόνοια αλλά η ομόνοια. Κατά τούτο διαφέρει ριζικά από την βία και την καταπίεση. Η δύναμη, παρά την λαμπρότητα και την λάμψη, μάλιστα παρά μια ορισμένη ωραιότητα, δεν εξαντλεί το *είναι*. Μάλιστα το φως της καλύπτει άλλες μορφές της λαμπρότητας, ή τις κάνει φώτα απατηλά. Η δοκιμή επάνω στην φιλότιτα ξεκινά για την αναζήτηση μιας άλλης λάμψης του είναι.

Η δύναμη χαρακτηρίζει επίσης μια ιδιαίτερη σχέση με τον άλλο. Καθιστά τον ένα ικανό να συνεχίζει *τον εαυτό του* στον άλλο. Έτσι θεσπίζει μια *συνέχεια του εαυτού*. Όμως δεν έχει ως προϋπόθεση τη βία και την καταπίεση. Πολύ περισσότερο η δύναμη είναι μέγιστη εκεί που ο άλλος υποτάσσεται στον πρώτο *ελεύθερα*. Η υποταγή δεν έγκειται αναγκαστικά στην καταπίεση. Έτσι η "*ελεύθερη* δύναμη", για την οποία γίνεται λόγος στον Hegel, δεν είναι οξύμωρο σχήμα αλλά, τη στιγμή όπου η δύναμη ανέρχεται στην ύψιστη μορφή

¹ Zur allgemeinen Topologie der Macht vgl. Byung-Chul Han, Was ist Macht?, Stuttgart 2005
[Ως προς την γενική τοπολογία της δύναμης πρβλ. Byung-Chul Han, Was ist Macht?, Stuttgart 2005]

Pleonasmus in dem Moment, in dem die Macht sich zu ihrer Höchstform steigert.² Der Andere sagt Ja zum Einen, der zu ihm ausgreift. Die Uneingeschränktheit des Ja ist die Unendlichkeit der Macht. Hegels *Macht-Wort* "Du bist Fleisch von meinem Fleisch" besiegelt die *Kontinuität des Selbst*. Das Machtwort ist aber nicht das letzte Wort, auch nicht das *Wort*

[8] schlechthin. Gegen das Hegelsche Machtwort, das als Wort der Freiheit oder auch als Wort der Liebe auftritt, versucht das vorliegende Buch ein ganz anderes

της, πλεονασμός. Ο άλλος λέει ναι στον πρώτο, που εκτείνεται προς αυτόν. Το απεριόριστο του ναι είναι η απειροστικότητα της δύναμης. Ο δυναμικός λόγος του Hegel "Είσαι σάρκα από τη σάρκα μου" επισφραγίζει τη *συνέχεια του εαυτού*. Όμως ο δυναμικός λόγος δεν είναι ο τελευταίος λόγος, ούτε και ο *λόγος*

[8] ο οριστικός. Απέναντι στον δυναμικό λόγο του Hegel, ο οποίος προβάλλει ως λόγος της ελευθερίας, ή και ως λόγος της αγάπης, το παρόν βιβλίο επιχειρεί να καταστήσει ακουστό έναν άλλο λόγο ο οποίος λάμπει

² Vielleicht gehört Hegel zu jenen Autoren, die allem Anschein zum Trotz nur wenig gelesen werden. Diesen Verdacht erweckt auch eine Bemerkung Foucaults zu Hegel!. Foucault, der sich so eindringlich wie kaum ein anderer mit dem Problem der Macht auseinandergesetzt hat, meint, Hegel habe "als erster" gesagt, Macht sei Unterdrückung (vgl. M. Foucault, *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*, Berlin 1978, S. 71). Befremdlicherweise bringt auch Hannah Arendt Hegels Machtbegriff in die Nähe zur Gewalt und Herrschaft (vgl. H. Arendt, *Macht und Gewalt*, München 1975, S. 37). In Wirklichkeit aber hat Hegel wohl 'als erster' den Versuch unternommen, Macht und Freiheit zusammenzuführen. Diese Engführung von Macht und Freiheit macht eigentlich den Hauptreiz der Hegelschen Machttheorie aus.

[Ίσως ο Hegel ανήκει σ' εκείνους τους συγγραφείς οι οποίοι, παρά τις ενδείξεις περί του αντιθέτου, διαβάζονται λίγο μόνο. Αυτήν την υποψία ανακινεί και μια παρατήρηση του Foucault για τον Hegel!. Ο Foucault, που αντιμετώπισε το πρόβλημα της δύναμης διεισδυτικότερα από κάθε άλλον σχεδόν, θεωρεί πως ο Hegel "πρώτος" είπε πως η δύναμη είναι καταπίεση (vgl. M. Foucault, *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*, Berlin 1978, S. 71). Ξενίζει το ότι και η Hannah Arendt φέρνει την έννοια της δύναμης του Hegel κοντά στη βία και την εξουσία (πρβλ. H. Arendt, *Macht und Gewalt*, München 1975, S. 37). Στην πραγματικότητα όμως ο Hegel 'πρώτος' επιχείρησε να συντάξει δύναμη και ελευθερία μεταξύ τους. Βασικά αυτή η συμπερίληψη δύναμης και ελευθερίας συνιστά το κύριο θέλημα της θεωρίας της δύναμης του Hegel.]

Wort vernehmbar zu machen, das trotz, ja παρά, και μάλιστα δια της απουσίας της durch Abwesenheit der Macht glänzt. Es δύναμης. Στρέφεται προς έναν λόγο φιλικό. wendet sich dem *freundlichen Wort* zu.

Table d'hôte

Ein Mensch
und eine Fliege
im Raum.
Issa

Ένας άνθρωπος
και μια μύγα
στο χώρο.
Issa

Eine häufige Kritik am Hegelschen Konzept des "Ganzen" lautet, daß es das Einzelne beherrscht und unterdrückt. Sie wird aber Hegels Idee der Ganzheit nicht gerecht. Diese ist kein Herrschaftsgebilde, das nur mit Gewalt aufrechtzuerhalten wäre. Vielmehr eröffnet es dem Einzelnen erst einen Bewegungs- und *Handlungs-Raum*, macht dadurch die Freiheit überhaupt erst möglich: "Das Ganze ist (...) das Eins, das die Teile in ihrer Freiheit gebunden in sich erhält; es entzweit sich in sie, gibt ihnen sein allgemeines Leben (...). Dies ist so gesetzt, daß sie an ihnen ihren selbständigen Kreislauf haben, der aber das Aufheben ihrer Besonderheit und das Werden des Allgemeinen ist" (9.368). So ist das Ganze zunächst eine Figur der

Μια συχνή κριτική στη σύλληψη του "όλου" του Hegel λέει ότι αυτό κυριαρχεί επάνω στο καθέκαστο και το καταπιέζει. Όμως αδικεί την ιδέα της ολότητας του Hegel. Αυτή δεν είναι το μόρφωμα μιας κυριαρχίας που θα διατηρούνταν μόνο με βία. Πολύ περισσότερο αυτή πρώτα διανοίγει για το καθέκαστο έναν *χώρο* κίνησης και *δράσης* και πρώτα μ' αυτό καθιστά δυνατή καν την ελευθερία: "Το όλον είναι (...) το έν, το οποίο διατηρεί τα μέρη στην ελευθερία τους δεμένα στον εαυτό του· διχάζεται σ' αυτά, τους δίνει την γενική του ζωή (...). Τούτο τίθεται έτσι ώστε αυτά να έχουν εν εαυτοίς την ανεξάρτητη κυκλοφορία τους, η οποία όμως είναι η άρση της ιδιαιτερότητάς τους και η γένεση του γενικού " (9.368). Έτσι το

Vermittlung, ein "ruhiges Gleichgewicht aller Teile" (3.340), das diese trägt und zusammenhält. Gegenstand einer Kritik kann allerdings die Form der Vermittlung, des Zusammenhaltes sein. Das Hegelsche "Ganze" stellt nämlich eine organische Einheit, ein organisches Kontinuum dar. Aufgrund seiner organischen Innerlichkeit und Verdichtung besitzt es wenig Offenheit. Zwischenräume wären hier nur als Hohlräume denkbar.

όλον καταρχήν είναι φιγούρα της μεσολάβησης, "ήσυχη ισορροπία όλων των μερών" (3.340), η οποία τα φέρει και τα συγκρατεί. Πάντως αντικείμενο κριτικής μπορεί να είναι η μορφή της μεσολάβησης, της συγκρότησης. Το "όλον" του Hegel δηλαδή παριστά μια οργανική ενότητα, ένα οργανικό συνεχές. Λόγω της οργανικής του εσωτερικότητας και συμπύκνωσης κατέχει μικρή ανοικτότητα. Εδώ ενδιαμέσοι χώροι θα ήταν νοητοί μόνο ως κενοί χώροι.

[122]

Organisch ist ein Gebilde, "in welchem die Teile nichts für sich, sondern nur durch das Ganze und im Ganzen sind" (4.30). Die Teile ziehen sich zu einer organischen Ganzheit zusammen. Die Macht der organischen Innerlichkeit ist diese Kontraktion, dieser Zug zu sich. Sie *beseelt* Teile zu *Gliedern*, bringt eine durchgliederte Ganzheit hervor: "Man hat seit einiger Zeit immer von oben her organisiert, und dies Organisieren ist die Hauptbestimmung gewesen, aber das Untere, das Massenhafte des Ganzen ist leicht mehr oder weniger unorganisch gelassen; und doch ist es höchst wichtig,

Οργανικό είναι ένα μόρφωμα "στο οποίο τα μέρη δεν είναι τίποτα αφεαυτών, παρά μόνο διαμέσου του όλου και εντός του όλου" (4.30). Τα μέρη συνέλκονται σε μια οργανική ολότητα. Η δύναμη της οργανικής εσωτερικότητας είναι αυτή η συστολή, αυτή η τάση προς τον εαυτό. *Εμψυχώνει* μέρη και τα κάνει *μέλη*, παράγει μια ολότητα αποτελούμενη από μέλη: "Εδώ και κάποιον καιρό η οργάνωση γινόταν εκ των άνω, και αυτή η οργάνωση υπήρξε και η κυρίαρχα καθοριστική, όμως το κατώτερο, το μαζικό του όλου αμελήθηκε κι έμεινε λιγότερο ή περισσότερο ανόργανο· και πάλι είναι άκρως σημαντικό να γίνει οργανικό διότι μόνον έτσι

daß es organisch werde, denn nur so ist es Macht, ist es Gewalt, sonst ist es nur ein Haufen, eine Menge von zersplitterten Atomen. Die berechtigte Gewalt ist nur im organischen Zustande der besonderen Sphären vorhanden" (7.460). Organismus und Haufen wären für Hegel zwei Formen des Seins. Erst die Macht verwandelt den Haufen in einen Organismus. Die organische Ganzheit tritt gegenüber den Teilen nicht als eine totalitäre ‚Gewalt‘ auf. Sie ist vielmehr die *waltende* Macht, nämlich die *Gewalt* im spezifischen Sinne, die durchgreifende, um- und zusammenfassende Macht, die ohne jede ‚Gewalt‘ die "unübersehbare Vielheit einfach sondert, regelmäßig gliedert, symmetrisch verteilt, zu befriedigendster Eurhythmie ebenso bewegt als fest hinstellt und diese Weite und Breite bunter Einzelheiten zu sicherster Einheit und klarstem Fürsichsein ungehindert zusammenfaßt" (14.331f.). Als *waltende Macht* erzeugt die "berechtigte Gewalt" ein organisches Kontinuum. "Berechtigt" ist sie deshalb, weil sie im Gegensatz zur ‚Gewalt‘ nichts unterdrückt oder zerstört.

είναι δύναμη, είναι επικράτεια, διαφορετικά είναι ένας σωρός μόνο, πλήθος από σκόρπια άτομα. Η δικαιωμένη επικράτεια είναι παρούσα μόνο στην οργανική κατάσταση από τις ιδιαίτερες σφαίρες" (7.460). Για τον Hegel οργανισμός και σωρός θα ήταν δυο μορφές του είναι. Πρώτα η δύναμη μεταμορφώνει τον σωρό σε οργανισμό. Η οργανική ολότητα δεν προβάλλει απέναντι στα μέρη ως ολοκληρωτική εξουσία. Πολύ περισσότερο είναι η *κρατούσα* δύναμη, δηλαδή το *κράτος* με το ιδιαίτερο νόημα της λέξης, η δύναμη η οποία διαπερνά, περιβάλλει και συγκρατεί, η οποία, χωρίς καμιά 'βία', "απλά διαχωρίζει την μη εποπτεύσιμη πολλαπλότητα, την επιμερίζει με κανονικότητα, την διαμοιράζει συμμετρικά, την διακινεί, αλλά και την τοποθετεί σταθερά σε ικανοποιητικότατη ευρυθμία, και ανεμπόδιστα περιλαμβάνει αυτήν την άπλα των πολυποίκιλων λεπτομερειών σε μια ασφαλέστατη ενότητα και σε ένα καθαρότατο είναι-δι'-εαυτόν" (14.331f.). Η "δικαιωμένη εξουσία" ως *κρατούσα δύναμη* παράγει ένα οργανικό συνεχές. Είναι "δικαιωμένη" διότι σε αντίθεση με τη 'βία' δεν καταπιέζει ούτε

Der "Begriff" ist eine Figur der καταστρέφει τίποτα.

Vermittlung. So hat er es "mit einem H "έννοια [Begriff=σύλληψη]" είναι φιγούρα Haufen nicht zu tun" (7.439). Begreifen της μεσολάβησης. Έτσι "δεν έχει τίποτα να heißt "etwas als Moment eines κάνει με σωρό" (7.439). Εννοώ θα πει Zusammenhanges fassen" (17.157). Der "συλλαμβάνω κάτι ως μέρος μιας Begriff stiftet einen Zusammenhang, eine συσχέτισης" (17.157). Η έννοια θεσπίζει μια zusammenhängende, organische συσχέτιση, μια συσχετιζόμενη, οργανική Ganzheit. So wäre der Begriff eine ολότητα. Έτσι η έννοια θα ήταν φιγούρα Gegenfigur zum "Haufen". Die "Weite αντιθετική προς τον "σωρό". Η "άπλα των und Breite bunter Einzelheiten" wäre πολυποίκιλων λεπτομερειών" θα ήταν Hegel zufolge nur ein bunter Haufen, den σύμφωνα με τον Hegel μόνο πολυποίκιλος es σωρός, που

[123]

zugunsten einer durchgliederten Einheit πρέπει να αρθεί για χάρη μιας aufzuheben gilt. Mächtig ist insofern der διαμερισμένης ενότητας. Η έννοια είναι Begriff, als er "seine Allgemeinheit nicht δυνατή καθόσον "δεν εγκαταλείπει, ούτε in der zerstreuten Objektivität aufgibt χάνει την γενικότητά της μέσα στην σκόρπια oder verliert, sondern diese seine Einheit αντικειμενικότητα, αλλά καθιστά την gerade durch die Realität und in derselben ενότητά της εμφανή ακριβώς μέσω της offenbar macht" (13.150). Die "Macht des αντικειμενικότητας και εν μέσω αυτής" Begriffes" (13.150, 13.127, 10.204) sorgt (13.150). Η "δύναμη της έννοιας" (13.150, 13.127, 10.204) φροντίζει ώστε το όλον να dafür, daß das Ganze nicht zu einem μην καταρρεύσει και γίνει ένας "απλά zerfällt. ατομιστικός σωρός" (7.439).

Aufgrund ihrer organischen Innerlichkeit Τα μέλη, λόγω της οργανικής τους unterscheiden sich die Glieder etwa von εσωτερικότητας, διαφέρουν κάπου από τις den "Steinen eines Gebäudes" oder von "πέτρες ενός κτιρίου" ή από τους

den "Planeten, Monden" oder "Kometen" (13.163). Verglichen mit dem "organischen System" ähnelte das Planetensystem noch einem Steinhaufen, das im geistlosen Es-ist-so verharret. Sein Zusammenhalt weist noch keine organische Innerlichkeit auf. Die Gravitationskraft ist den Planeten äußerlich, vermag diese nicht organisch zu durchdringen. Sie ist eben eine Kraft und keine Macht. Der Kraft fehlt die Innerlichkeit. Sie bringt noch keine *Seele* hervor.

Die organische Einheit hat in sich eine Vielheit. Sonst wäre sie eine homogene Masse. Aber sie ist nicht auf die Vielfalt *hin angelegt*. Und eine Bedeutsamkeit kommt nur dem zu, was ein *Mit-Glied*, ein *Glied* des organischen Zusammenhanges ist. Eine Nähe, die nicht die der Mit-Gliedschaft wäre, fände darin keinen Platz. Die organische Verbindung ist eine sehr rigide Form des Mitseins.

Hegel bescheinigt der griechischen Religion eine besondere Anmut und Freundlichkeit. Sie sei "ein unendlich unerschöpflicher Stoff, bei dem man seiner Freundlichkeit, Anmut und

"πλανήτες, τα φεγγάρια" ή τους "κομήτες" (13.163). Το πλανητικό σύστημα, συγκρινόμενο με το "οργανικό σύστημα", μοιάζει ακόμα μ' έναν σωρό από πέτρες που έχει μείνει στο μη πνευματικό είναι-έτσι. Η συνοχή του δεν καταδεικνύει ακόμη καμιά οργανική εσωτερικότητα. Η δύναμη της βαρύτητας είναι για τους πλανήτες εξωτερική, δεν μπορεί να τους διαπεράσει εσωτερικά. Είναι ακριβώς (φυσική) δύναμη και όχι (πνευματική) δύναμη. Στην φυσική δύναμη λείπει η εσωτερικότητα. Δεν παρουσιάζει ακόμη καμιά *ψυχή*.

Η οργανική ενότητα έχει εν εαυτή μια πολλαπλότητα. Διαφορετικά θα ήταν μια ομογενής μάζα. Όμως οι *καταβολές* της δεν βρίσκονται στην πολλαπλότητα. Και μια σημασιότητα αναλογεί μόνο σ' αυτό το οποίο είναι *μέλος, μέλος* της οργανικής συγκρότησης. Μια εγγύτητα, που δεν θα ήταν αυτή του μέλους, δεν θα είχε σ' αυτήν καμιά θέση. Η οργανική σύνδεση είναι μια πολύ άκαμπτη μορφή του συνείναι.

Ο Hegel πιστοποιεί στην ελληνική θρησκεία μια ιδιαίτερη χάρη και φιλικότητα. Είναι, λέει, "ένα απέραντα ανεξάντλητο υλικό στο οποίο κανείς μένει ευχάριστα λόγω της

Lieblichkeit wegen gerne verweilt" φιλικότητας, της χάρης και της (17.96). Die Freundlichkeit und Heiterkeit αγαπητικότητάς του" (17.96). Σύμφωνα με der griechischen Religion verdankt sich τον Hegel η φιλότητα και η ευφορία της Hegel zufolge dem Bewußtsein der ελληνικής θρησκείας οφείλεται στην Vielheit: "Die Heiterkeit der griechischen συνείδηση της πολλαπλότητας: "Η ευφορία Religion, der Grundzug in Ansehung der της ελληνικής θρησκείας, η βασική τάση Gesinnung derselben, hat darin ihren στην θέαση της νοοτροπίας της, έχει τον Grund, daß auch wohl ein Zweck ist, ein λόγο της στο ότι βεβαίως και υπάρχει ένας Verehrtes, Heiliges; aber es ist zugleich σκοπός, κάτι τιμώμενο, ιερό· όμως συνάμα diese Freiheit vom Zweck vorhanden, υπάρχει αυτή η ελευθερία από σκοπό, πιο unmittelbar darin, daß die griechischen άμεσα κατά το ότι οι ελληνικοί θεοί είναι Götter viele sind" (17.164). Jeder Gott πολλοί" (17.164). Κάθε θεός, λέει, έχει μεν habe zwar eine beson- μια ιδιαί-

[124]

dere Eigenschaft. Da es aber viele Götter τερη ιδιότητα. Όμως καθώς υπάρχουν gebe, versteife sich kein Gott auf seine πολλοί θεοί, κανένας θεός δεν εμμένει στην Besonderheit. So lasse sich ein ιδιαιτερότητά του. Έτσι ένας θεός του Kriegsgott auch den Frieden gefallen. πολέμου ανέχεται και την ειρήνη. Αυτή η Dieses Bewußtsein der Vielheit erzeugt συνείδηση της πολλαπλότητας λοιπόν also eine freundliche Heiterkeit. Keiner παράγει μια φιλική ευφορία. Κανείς δεν hält krampfhaft an sich, an seiner κρατιέται σπαστικά από τον εαυτό του, από Besonderheit fest. Keiner hält sich für την ιδιαιτερότητά του. Κανείς δεν θεωρεί τον absolut. Keiner ist ausschließend. Das εαυτό του απόλυτο. Κανείς δεν είναι Bewußtsein der Vielheit läßt auch eine αποκλειστικός. Η συνείδηση της ironische Distanz zu sich entstehen, in πολλαπλότητας κάνει επίσης να προκύπτει η der der Einzelne sich gleichsam απόσταση μιας αυτοειρωνείας, όπου ο wegironisiert. Auch die Pluralität der καθέκαστος, τρόπον τινά

Zweckbestimmungen bringt eine αυτοειρωνευόμενος, αυτοαναιρείται.³ Επίσης "Heiterkeit der Toleranz", eine η πολλαπλότητα των καθοριστικών σκοπών "Freundlichkeit des Daseins" hervor: "In γεννά μια "ευφορία της ανοχής", μια Betracht der Zweckbestimmung ist diese "φιλικότητα της ύπαρξης": "Αναφορικά με Weise dies, daß der Zweck nicht nur *einer* τους καθοριστικούς σκοπούς ο τρόπος αυτός sei, daß es *viele Zwecke* werden (...). Hier είναι τούτο, ότι ο σκοπός δεν είναι *ένας* μόνο, ist der reale Zweck nicht mehr ότι γίνονται *πολλοί σκοποί* (...). Εδώ ο ausschließend, läßt vieles, alles neben πραγματικός σκοπός δεν είναι πια sich gelten, und die Heiterkeit der αποκλειστικός, αφήνει πολλά, όλα να Toleranz ist hier eine Grundbestimmung. ισχύουν μαζί μ' αυτόν, και η ευφορία και η Es sind vielerlei Subjekte, die ανοχή εδώ είναι θεμελιακός καθορισμός. nebeneinander gelten, viele Einheiten, Υπάρχουν πολλαπλά υποκείμενα που woraus das Dasein sich seine Mittel zieht; ισχύουν το ένα δίπλα στο άλλο, πολλές damit ist die Freundlichkeit des Daseins ενότητες, από τις οποίες η ύπαρξη αντλεί τα gesetzt" (17.47f.). Die Orientierung am μέσα της· μ' αυτό έχει κατατεθεί η Einen dagegen nimmt dem Dasein φιλικότητα της ύπαρξης" (17.47f.). Αντίθετα Freundlichkeit und Heiterkeit: "Dagegen ο προσανατολισμός στο εν αφαιρεί από την wo *ein* Prinzip, ein oberstes Prinzip und ύπαρξη την φιλικότητα και την ευφορία: ein oberster Zweck ist, da kann diese "Αντίθετα εκεί που είναι *μια* αρχή, μια ανώτατη αρχή κι ένας ανώτατος στόχος, εκεί

³ Auch Hume spricht dem Polytheismus mehr Toleranz zu: "Indem ein einziger Gegenstand der Verehrung anerkannt wird, wird die Anbetung anderer Gottheiten für absurd und gottlos gehalten. Ja diese Einheit des Gegenstandes scheint natürlich erweise die Einheit des Glaubens und der Zeremonien zu verlangen und liefert somit intriganten Menschen einen Vorwand, ihre Gegner als Religionsschänder und als Objekte göttlicher wie menschlicher Rache hinzustellen" (Hume, Naturgeschichte der Religion, Hamburg 1984, S. 37).

[Ο Hume επίσης αποδίδει στον πολυθεϊσμό μεγαλύτερη ανοχή: "Όταν αναγνωρίζεται ένα και μόνο αντικείμενο της λατρείας, η προσευχή σε άλλες θεότητες θεωρείται παράδοση και άθρη. Μάλιστα αυτή η ενότητα του αντικειμένου μοιάζει εκ φύσεως να απαιτεί την ενότητα της πίστης και των ιεροτελεστιών, και μ' αυτό παρέχει σε συνωμοτικούς ανθρώπους πρόφαση να καταγγείλουν τους εχθρούς τους ως ιερόσυλους και ως αντικείμενα θεϊκής και ανθρώπινης εκδίκησης" (Hume, Naturgeschichte der Religion, Hamburg 1984, S. 37).]

Heiterkeit nicht stattfinden" (17.164). δεν μπορεί να συμβαίνει αυτή η ευφορία"
Auch in seiner geo-philosophischen (17.164).

Beschreibung der griechischen Insel-Welt Ο Hegel και στην γεωφιλοσοφική του
hebt Hegel auf die Vielheit und περιγραφή του ελληνικού κόσμου νησιών
Verschiedenheit ab. So liest er aus der τονίζει την πολλαπλότητα και την
Landschaft den griechischen Geist διαφορετικότητα. Έτσι διαβάζει στο τοπίο το
heraus. Das Land bestehe aus "einer ελληνικό πνεύμα. Η χώρα, γράφει,
Menge von Inseln" und "einem festen αποτελείται από "πλήθος νησιών" και "μια
Lande, welches selbst inselartig" (12.277) ηπειρωτική χώρα που κι αυτή είναι σαν νησί"
sei. Ganz Griechenland sei "durch (12.277). Όλη η Ελλάδα είναι "πολλαπλά
Buchten vielfach zerklüftet". Alles sei "in χαραγμένη από κόλπους". Όλα είναι
kleine Partien zerteilt" und stehe "διαμελισμένα σε μικρά κομμάτια" και
"zugleich in βρίσκονται "συνάμα σε

[125]

leichter Beziehung und Verbindung μια ελαφρά σχέση και σύνδεση μέσω της
durch das Meer". Berge und Flüsse seien θάλασσας". Υπάρχουν μεν βουνά και
zwar vorhanden. Aber es gebe "keinen ποτάμια. Όμως δεν έχει "κανένα ρεύμα
großen Strom". Der Boden sei "durch μεγάλου ποταμού". Το έδαφος, "από τα
Berge und Flüsse verschieden gestaltet, βουνά και τα ποτάμια, είναι εδώ κι εκεί
ohne daß "eine einzige großartige διαφορετικά διαμορφωμένο, δίχως να
Masse" hervortrete. Man finde "jene προβάλλει "ένας μοναδικός μεγαλειώδης
Verteiltheit und Vielfältigkeit, die der όγκος". Κανείς βρίσκει "εκείνη την
mannigfachen Art griechischer διασκόρπιση και πολυμορφία που
Völkerschaften und der Beweglichkeit ανταποκρίνεται ολότελα στην ποικιλομορφία
des griechischen Geistes vollkommen των ελληνικών εθνικοτήτων και στην
entspricht". Diese griechische Landschaft κινητικότητα του ελληνικού πνεύματος".
ist in dem Sinne freundlich, daß sie von Αυτό το ελληνικό τοπίο είναι φιλικό με την

keinem "großen Strom", von keiner "einzigen großartigen Masse" beherrscht ist, daß das Land trotzdem nicht in "kleine Partien" zerfällt. Es ist also kein "atomistischer Haufen" von Inseln, denn trotz der "Verteiltheit und Vielfältigkeit" stehen sie in "leichter Beziehung und Verbindung durch das Meer". Sie bilden eine Einheit, die sich aber von der organisch gegliederten Totalität unterscheidet. Sie stehen eben nur in einer "leichten" Beziehung.

Trotz ihrer "Heiterkeit und Freundlichkeit" ist die griechische Welt nur "prosaisch, wesentlich als eine Sammlung von Dingen vorhanden" (17.61). Sie ist deshalb "prosaisch", weil ihr die "zusammenhaltende Seele" (15.242), die "übergreifende Subjektivität" (8.373), d. h. die *organische* Innerlichkeit fehlt. Keine "gestaltende Macht" (15.244) formt, ja *poetisiert* sie zu einer organischen Einheit, in der "die besonderen Seiten nur die eigene Explikation und Erscheinung des *einen* Inhaltes" waren. Nach einer anfänglichen Bewunderung

έννοια ότι δεν κυριαρχείται από κανένα "ρεύμα του *μεγάλου* ποταμού", από κανέναν "μοναδικό μεγαλειώδη *όγκο*", ότι παρόλ' αυτά η χώρα δεν κατακερματίζεται σε "μικρά κομμάτια". Δεν είναι λοιπόν ένας "ατομικιστικός σωρός" νησιών διότι παρά την "διασκόρπιση και πολυμορφία" βρίσκονται σε μια "ελαφρά σχέση και σύνδεση μέσω της θάλασσας". Σχηματίζουν μια ενότητα, η οποία όμως διαφέρει από την οργανικά πολυμελή ολότητα. Βρίσκονται άλλωστε σε μια "ελαφρά" σχέση.

Ο ελληνικός κόσμος, παρά την ευφορία και φιλικότητά του", είναι πάντως "πεζός, παρών ουσιαστικά ως συλλογή πραγμάτων" (17.61). Είναι "πεζός" κατά το ότι του λείπει η "ψυχή που τα συγκρατεί" (15.242), η "*περιβάλλουσα* υποκειμενικότητα" (8.373), δηλ. η *οργανική* εσωτερικότητα. Καμιά "μορφοποιός δύναμη" (15.244) δεν τον διαφορφώνει, μάλιστα δεν τον *ποιητίζει* σε οργανική ενότητα, στην οποία θα ήταν "οι επιμέρους πλευρές μόνο η δική τους επεξήγηση και εμφάνιση του *ενός* περιεχομένου".

Ο Hegel, μετά από έναν αρχικό θαυμασμό της ελληνικής φιλότητας, την αμφισβητεί.

der griechischen Freundlichkeit stellt Hegel diese in Frage. Ihr fehlt nämlich die Innerlichkeit der unendlichen Subjektivität. Die Freundlichkeit wirkt zerstreud. Auch das bunte Schauspiel der Götter ist für Hegel nichts anderes als die "Vielgötterei", die es zu überwinden gilt. Sie soll dem "*einen Gott*" (14.130) der "absoluten Religion", der Religion der Einheit weichen.⁴ In seiner

[126]

Zerstreuung in die Vielheit vermag der griechische Polytheismus, so Hegel, "keine an sich *systematisch* gegliederte Totalität" (14.89), ein organisches System zu errichten. Die Vielheit und Verschiedenheit der Götter führt die "Zufälligkeit" mit sich, "die sich der strengen Gliederung der Begriffsunterschiede entzieht": "Sie (sc. griechische Polytheismus, so Hegel, den diaσκορπισμό του στην πολλαπλότητα, δεν μπορεί να ανορθώσει "καμιά αφεαυτής ολότητα" (14.89), ein organisches System zu errichten. Die Vielheit und Verschiedenheit der Götter führt die πολλαπλότητα και η διαφορετικότητα των θεών φέρνει μαζί της το "τυχαίο", "το οποίο απέχει από τον αυστηρό καταμερισμό των εννοιολογικών διαφορών": "Αυτοί (sc. οι

⁴ Der Polytheismus entspricht, dies war eigentlich das Resultat der geophilosophischen Betrachtung Hegels, der griechischen und letzten Endes auch europäischen Landschaft, die im Gegensatz zu dem von der *einen* Landmasse und von dem *einen* großen Strom beherrschten Orient eine intensive Vielfalt aufweist. Die Religion des einen Gottes wäre demnach orientalisches. Sie widerspräche somit der geophilosophischen Verfassung Europas.

[Ο πολυθεϊσμός, αυτό βασικά ήταν το συμπέρασμα της γεωφιλοσοφικής θεώρησης του Hegel, ανταποκρίνεται στο ελληνικό και τελικά και στο ευρωπαϊκό τοπίο το οποίο, σε αντίθεση με την Ανατολή που κυριαρχείται από τη *μία* ηπειρωτική μάζα και από το *ένα* ρεύμα του μεγάλου ποταμού, καταδεικνύει μια έντονη πολυμορφία. Σύμφωνα μ' αυτά η θρησκεία του ενός θεού θα ήταν ανατολική. Έτσι θα έρχονταν σε αντίφαση με την γεωφιλοσοφική σύσταση της Ευρώπης.]

Götter) sind viele, [und] obwohl [sie] göttlicher Natur [sind], so ist ihre zerstreute Vielheit zugleich eine Beschränktheit, so daß es mit jener insofern nicht *Ernst* ist" (17.130).

Die griechische "Vielgötterei" hat nichts *Unendliches*. Aufgrund der Zerstreung ins Viele, in die Vielheit der Zwecke fehlt ihr die "unendliche Innerlichkeit", die den *einen* Gott auszeichnet. Die unendliche Sammlung ins Eine, die übergreifende Subjektivität soll das zerstreuende "Außereinander" oder Nebeneinander tilgen. Zur romantischen Kunst, die Hegels Hierarchie der Künste zufolge eine höhere Kunstform darstellt als die griechische, heißt es: "Der wahre Inhalt des Romantischen ist die unendliche Innerlichkeit, die entsprechende Form die geistige Subjektivität, als Erfassen ihrer Selbstständigkeit und Freiheit. Dies in sich Unendliche und an und für sich Allgemeine ist die absolute Negativität von allem Besonderen, die einfache Einheit mit sich, die alles Außereinander, alle Prozesse der Natur

θεοί) είναι πολλοί, και αν και έχουν θεϊκή φύση, η σκόρπια τους πολλαπλότητα είναι συνάμα περιορισμός, και κατά τούτο δεν είναι να το πάρει κανείς στα *σοβαρά*" (17.130).

Ο ελληνικός "φτηνός πολυθεϊσμός" δεν έχει τίποτα το *άπειρο*. Λόγω του διασκορπισμού στα πολλά, στην πολλαπλότητα των σκοπών, του λείπει η "άπειρη εσωτερικότητα" που διακρίνει τον *ένα* θεό. Η άπειρη συλλογή στο εν, η περιβάλλουσα υποκειμενικότητα έχει σκοπό να εξαλείψει το "εκτός του ενός από το άλλο" που διασκορπίζει, ή το παραδίπλα του ενός στο άλλο. Για την ρομαντική τέχνη, η οποία σύμφωνα με την ιεράρχηση των τεχνών από τον Hegel παριστά μια υψηλότερη μορφή τέχνης από την ελληνική, λέει: "Το αληθινό περιεχόμενο του ρομαντικού είναι η άπειρη εσωτερικότητα, η αντίστοιχη μορφή είναι η πνευματική υποκειμενικότητα ως σύλληψη της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας της. Αυτό το εν εαυτώ άπειρο και καθεαυτό και δι' εαυτό γενικό είναι η απόλυτη αρνητικότητα κάθε επιμέρους, η απλή ενότητα με τον εαυτό η οποία έχει καταβροχθίσει κάθε εκτός του ενός από το άλλο, όλες τις διαδικασίες της φύσης και τον κύκλο της της γέννησης, παρόδου και

und deren Kreislauf des Entstehens, der epαναγέννησης, κάθε περιορισμό της Vergehens und Wiedererstehens, alle πνευματικής ύπαρξης και έχει διαλύσει όλους Beschränktheit des geistigen Daseins τους επιμέρους θεούς στην καθαρή άπειρη verzehrt und alle besonderen Götter zu ταυτότητα με τον εαυτό. Σ' αυτό το πάνθεον der reinen unendlichen Identität mit όλοι οι θεοί έχουν εκθρονιστεί, τους sich aufgelöst hat. In diesem Pantheon κατέστρεψε η φλόγα της υποκειμενικότητας sind alle Götter entthront, die Flamme και τώρα η τέχνη, αντί για τον φτηνό γλυπτό der Subjektivität hat sie zerstört, und πολυθεϊσμό, γνωρίζει έναν μόνο θεό, ένα statt der plastischen Vielgötterei kennt πνεύμα, μια απόλυτη ανεξαρτησία (...)" die Kunst jetzt nur *einen Gott, einen* (14.130).

Geist, *eine* absolute Selbständigkeit (...)" (14.130).

[127]

Den Reichtum der griechischen Welt Αυτό που απαρτίζει τον πλούτο του macht eigentlich die "unendliche Menge ελληνικού κόσμου είναι βασικά το "άπειρο schöner, lieblicher, anmutiger πλήθος ωραίων, αγαπητικών, χαριτωμένων Einzelheiten" aus, die einander nicht λεπτομερειών" που δεν εμποδίζουν η μια behindern. Die griechische Schönheit την άλλη. Η ελληνική ωραιότητα συνίσταται besteht gerade in diesem freundlichen ακριβώς σ' αυτό το φιλικό παραδίπλα του Nebeneinander des Verschiedenen. Diese διαφορετικού. Όμως για τον Hegel αυτή η "Heiterkeit in allem Dasein" (18.177) ist "ευφορία σε κάθε ύπαρξη" (18.177) δεν aber für Hegel keine höchste Ausprägung είναι η ύψιστη διαμόρφωση του des Geistes. Sie soll einem anderen πνεύματος. Πρέπει να υποχωρήσει εμπρός Reichtum weichen, nämlich dem σ' έναν άλλο πλούτο, δηλαδή στον "πλούτο "Reichtum einer höheren idealen Welt" ενός υψηλότερου ιδεατού κόσμου" (18.178), der jenen "Reichtum der (18.178), ο οποίος "βάζει στη γωνία" Einzelheiten" "in die Enge zieht" und "auf εκείνον τον "πλούτο των λεπτομερειών" και

seine einfache Seele reduziert". Der Reichtum der vielen bunten und heiteren Lichter ist in den *einen* Glanz der "einfachen Seele", des "einfachen Einssein" aufzuheben.

Allzu verständlich ist Hegels Abneigung gegenüber dem Barocken. "Barocke Verknüpfungen" (8.12) ergeben nämlich keine organische Einheit. Sie bilden nur einen "Haufen", ein zusammenhangloses, d. h. begriffloses Nebeneinander von Dingen. Das Barocke ist für Hegel identisch mit dem "Rohen", dem "Unschönen" und dem "Wilden". Ihm fehlt der Zug zum Einen, der die Schönheit ausmacht. Es bringt, so Hegel, "greuliche, widerliche, ekelhafte Verzerrungen" (16.339) hervor. Die barocke Vielfalt ist jenem Ideal der Kunst diametral entgegengesetzt, das glänzt in einer organischen Einheit. Das Barocke ist ohne Begriff, ohne "Seele": "Das Allgemeinste, was sich unserer bisherigen Betrachtung nach vom Ideal der Kunst in ganz formeller Weise aussagen läßt, geht darauf hinaus, daß einerseits zwar das Wahre nur in seiner Entfaltung zur

τον "ανάγει στην απλή ψυχή του". Ο πλούτος των πολλών χρωματιστών και ευφορικών φώτων πρέπει να αρθεί στην *μια* λάμψη της "απλής ψυχής", του "απλού ενός".

Τελείως κατανοητή είναι η απέχθεια του Hegel απέναντι στο μπαρόκ. Καθότι "συμπλέγματα του μπαρόκ" (8.12) δεν αποφέρουν καμιά οργανική ενότητα. Σχηματίζουν μόνο "σωρό", ένα ασύνδετο, δηλ. ένα χωρίς έννοια παραδίπλα των πραγμάτων. Για τον Hegel το μπαρόκ είναι ταυτόσημο με το "ωμό", το "άσχημο" και το "άγριο". Του λείπει η τάση προς το εν, η οποία συνιστά την ωραιότητα. Παράγει, λέει ο Hegel, "φρικώδεις, απεχθείς, αηδιαστικές δυσμορφίες" (16.339). Η πολλαπλότητα του μπαρόκ είναι διαμετρικά αντίθετη προς εκείνο το ιδανικό της τέχνης που λάμπει μέσα σε μια οργανική ενότητα. Το μπαρόκ είναι χωρίς έννοια, χωρίς "ψυχή": "Το γενικότατο, αυτό που σύμφωνα με την έως τώρα θεώρησή μας μπορεί να ειπωθεί για το ιδανικό της τέχνης κατά τρόπο τελείως σχηματικό, καταλήγει στο ότι αφενός το αληθές έχει ύπαρξη και αλήθεια μόνο με την έκπτυξή του στην

äußeren Realität Dasein und Wahrheit hat, andererseits aber das Außereinander desselben so sehr in eins zusammenzufassen und zu halten vermag, daß nun jeder Teil der Entfaltung diese Seele, das Ganze an ihm erscheinen macht" (13.203). Die barocke Ausschweifung nährt sich aus der Einbildungskraft, die gleichsam wuchert. Ohne begriffliche Zusammenhänge gehen die Dinge dabei nachbarschaftliche Beziehungen ein. Sie vermischen sich, vermehren sich trotz begrifflicher Ferne. Diese barocke Wucherung, diese be-

[128]

grifflose Ausschweifung erregt für Hegel Ekel. Sie wäre gar eine Vorstufe des Todes. Adorno bezeichnet den Barock einmal als eine "absolute Dekoration" (decorazione assoluta). Das barocke Ornament, gegen das die "Sachlichkeit" "revoltiert", ist demnach kein bloß schmückendes Beiwerk, das dem Werk oder dem Begriff nur äußerlich anhinge. In seiner Begrifflosigkeit glänzt es vielmehr als ein

εξωτερική πραγματικότητα, αφετέρου όμως ότι μπορεί να περιλάβει το εκτός-του-ενός-από-το-άλλο της σε ένα, και να το κρατήσει, ώστε πλέον κάθε μέρος της εκπτυξης να κάνει να εμφανίζεται αυτή η ψυχή, το όλον σ' αυτό" (13.203). Η φλυαρία του μπαρόκ τρέφεται από την δύναμη της φαντασίας που τρόπον τινά οργιάζει. Όπου τα πράγματα υπεισέρχονται σε γειτονικές σχέσεις δίχως εννοιολογικές συσχετίσεις. Αναμειγνύονται, πληθύνονται παρά την εννοιολογική απόσταση. Αυτό το όργιο του μπαρόκ, αυτή

η δίχως έννοια φλυαρία προκαλεί στον Hegel αηδία. Γι' αυτόν μάλιστα θα ήταν προστάδιο του θανάτου.

Κάποια φορά ο Adorno χαρακτηρίζει το μπαρόκ μια "απόλυτη διακόσμηση" (decorazione assoluta). Επομένως ο μπαρόκ καλλωπισμός, εναντίον του οποίου "επαναστατεί" ο "πραγματιστής", δεν είναι απλά διακοσμητικό πάρεργο που θα προσάπτονταν στο έργο ή στην έννοια

"theatrum dei".⁵ Keine organische Einheit ist freundlich geschnörkelt. Sie stellt vielmehr eine Reduktion auf das "Notwendige" dar. Als barock, d. h. als begriffsfern würde Hegel auch jenes "feine Gefädel" erscheinen, das Adorno gegen die "Sachlichkeit" einklagt. Wo jedoch alles "feine Gefädel" durch die "Gerade", durch die Sachlichkeit ersetzt wird, wo "nichts Undefiniertes" mehr stattfindet, erkaltet alles zur Sache.⁶

Hegel wirft Jean Paul das Zusammenbringen des objektiv Entferntesten" (14.230) vor: "Jean Paul hat deshalb auch, um immer neu es Material zu haben, in alle Bücher der verschiedensten Art, botanische, juristische, Reisebeschreibungen, philosophische, hineingesehen, was ihn frappierte, sogleich notiert, augenblickliche Einfälle dazugeschrieben und, wenn es nun darauf ankam, selber ans Erfinden zu gehen, äußerlich das Heterogenste - brasilianische Pflanzen

εξωτερικά μόνο. Πολύ περισσότερο, στην έλλειψή του εννοιών λάμπει ως "theatrum dei". Καμιά οργανική ενότητα δεν είναι φιλικά ποικιλήνη. Πολύ περισσότερο παριστάνει μια συρρίκνωση στο "αναγκαίο". Ως μπαρόκ, δηλ. ως αποστασιοποιημένο από την έννοια θα φάνταζε στον Hegel κι εκείνο το "λεπτό συμπίλημα", για το οποίο ο Adorno ενάγει τον "πραγματιστή". Όμως όπου κάθε "λεπτό συμπίλημα" αντικαθίσταται από την "ευθεία", από το πραγματιστικό, όπου δεν συμβαίνει πια "τίποτα το μη ορισμένο", όλα παγώνουν και γίνονται πράγμα.

Ο Hegel κατηγορεί τον Jean Paul για "συμμάζεμα εν είδει μπαρόκ των αντικειμενικά πλέον απόμακρων" (14.230): "Γι' αυτό και ο Jean Paul, για να έχει πάντα νέο υλικό, πέρασε από βιβλία του πλέον διαφορετικού είδους, βοτανολογικά, νομικά, ταξιδιωτικά, φιλοσοφικά, ό,τι τον εξέπληττε το σημείωνε κατευθείαν, προσέθετε σκέψεις της στιγμής, και όταν πλέον ήταν να προχωρήσει σε εφευρέσεις ο

⁵ Vgl. Adorno, Ästhetische Theorie, Gesammelte Schriften, hrsg. von R. Tiedemann, Bd. 7, Frankfurt a. M. 1970, 437 f.

⁶ Vgl. Adorno, Minima Moralia, Gesammelte Schriften, Bd. 1, Frankfurt a. M. 1970, S. 45f.

und das alte Reichskammergericht - ίδιος, έβαζε μαζί τα πλέον ετερογενή - zueinandergebracht. Das ist dann βραζιλιάνικα φυτά και το παλαιό ανώτατο besonders als Originalität gepriesen oder δικαστήριο του γερμανικού κράτους. Τότε als Humor, der alles und jedes zulasse, αυτό επαινέθηκε ιδιαίτερα ως πρωτοτυπία entschuldigt worden. Die wahre ή συγχωρέθηκε ως χιούμορ που επιτρέπει Originalität aber schließt solche Willkür το κάθε τι και τα πάντα. Όμως η αληθινή gerade von sich aus" (13.382). Das πρωτοτυπία ακριβώς αποκλείει από τον Zusammentreffen des objektiv εαυτό της μια τέτοια αυθαιρεσία" (13.382). Entferntesten ist also kein Ereignis, in Η συνάντηση των αντικειμενικά πλέον dem unerwartet eine schöne Nähe glückt, απόμακρων δεν είναι λοιπόν ένα συμβάν sondern ein Unfall, der ein κατά το οποίο απρόσμενα ευτυχεί μια zusammenhangloses Durcheinander ωραία εγγύτητα αλλά ένα ατύχημα που erzeugt. προκαλεί άτακτη σύγχυση.

[129]

Jean Paul führt bekanntlich Dinge Ως γνωστό ο Jean Paul φέρνει μαζί πράγματα zusammen, die begrifflich wenig που εννοιολογικά πολύ λίγο έχουν να κάνουν miteinander zu tun haben. Allein schon μεταξύ τους. Ήδη και μόνο οι πολυάριθμες die zahlreichen Bindestriche in seinen παύλες στα κείμενά του απεικονίζουν αυτήν Texten veranschaulichen dieses barocke την μπαρόκ σύνδεση των ασύνδετων. Στο Zusammen des Zusammenhanglosen. In "Flegeljahre" [ηλικία του κόπανου, εφηβεία] "Flegeljahre" etwa liest man: "In der διαβάζουμε για παράδειγμα: "Το δειλινό Dämmerung verflatterte das έπεσε η χιονοθύελλα κι από τον καθαρό Schneegestöber, und aus dem reinen ουρανό άστραψε το φεγγάρι μέσα από το Himmel blitzte der Mond durch das ανθισμένο σύθαμνο στα παγωμένα Blumengebüsch der gefrierenden παράθυρα - Έξω στον στιβαρό αέρα λαγαρά Fenster - Hell klang draußen in der καμπάνιζε ο εσπερινός κάτω από τις strengen Luft das Abendläuten unter ορθωμένες καπνοστήλες - Τρίβοντας τα χέρια

den aufgebäumten Rauchsäulen - Unsere Leute kamen hände-reibend aus dem Garten, wo sie die Bäume und Bienenstöcke in Stroh eingebauet hatten - Die Hühner wurden in die Stube getrieben, weil sie im Rauche mehr Eier legen - Das Licht wurde gespart, weil man ängstlich auf den Vater harrete - (...)." Hegel würde Jean Paul eine *Hyphenisierung der Welt* vorwerfen. Entfernte Dinge werden nur mit Bindestrichen, also mit Hyphen miteinander verknüpft, was das Leben zu einem bunten Haufen von Dingen und Ereignissen macht: "Die Zauberalaterne des Lebens warf jetzt ordentlich spielend bunte laufende Gestalten auf seinen Weg (...) ein niedriger Dorfkirchhof an der Straße, über dessen Rasenmauer ein fetter Schoßhund springen konnte eine Extrapost mit vier Pferden und vier Bedienten vorne der Schatten einer Wolke - nach ihr ins Licht der Schatten eines Rabenzugs - zerrissene hohe graue Raubschlösser - ganz neue - eine polternde Mühle - ein zu Pferde

τους οι δικοί μας βγήκαν από τον κήπο όπου είχαν καλύψει τα δέντρα και τα μελίσσια με άχυρο - Οι κότες μπήκαν στο δωμάτιο, γιατί στον καπνό κάνουν περισσότερα αυγά - Το φως εξοικονομούνταν, γιατί περίμεναν τον πατέρα αγχωμένοι - (...)." Ο Hegel θα είχε κατηγορήσει τον Jean Paul για *υφενοποίηση του κόσμου*. Απόμακρα πράγματα συζευγνύονται μεταξύ τους μόνο με παύλες, άρα με υφέν, κάτι που κάνει τη ζωή έναν πολύχρωμο σωρό από πράγματα και συμβάντα: "Τώρα το μαγικό φανάρι της ζωής έπαιζε κανονικά κι έριχνε στον δρόμο της χρωματιστές διαβατάρικες μορφές (...) στον δρόμο μια χαμηλή αυλή στην εκκλησιά του χωριού, που ένα χοντρό τσομπανόσκυλο θα μπορούσε να πηδήξει πάνω από τον πράσινο φράκτη της - ένα έκτακτο ταχυδρομείο με τέσσερα άλογα και τέσσερεις υπηρέτες μπροστά - ο ίσκιος ενός σύννεφου - από πίσω του, μες στο φως, ο ίσκιος ενός σμήνους από κοράκια - κομματιασμένα ψηλά γκριζωπά κάστρα κάπηλων - τελείως νέα - ένας μύλος που βροντοχτυπάει - ένας βοηθός τοκετού που πηδάει στ' άλογο - ο ισχνός μπαρμπέρης του χωριού με σακίδιο λοξοκοιτάζοντάς τον από πίσω - ένας χοντρός παλτωμένος

sprengender Geburtshelfer - der dürre
Dorfbalbir mit Schersack ihm
nachschießend - ein dicker überröckiger
Landprediger mit einer geschriebenen
Erntepredigt, um für die allgemeine
Ernte Gott und für seine den Zuhörern
zu danken - ein Schiebkarren voll Waren
und ein Stab Bettler, beide um die
Kirmessen zu beziehen - ein
Vor-Dörfchen von drei Häusern mit

einem Menschen auf der Leiter, um
Häuser und Gassen rot zu numerieren -
(...)." επαρχιακός ιεροκήρυκας μ' ένα γραπτό
κήρυγμα για τη σοδειά, για να ευχαριστήσει
τον θεό για τη γενική σοδειά και τους
ακροατές για τη δική του - ένα καρότσι γεμάτο
εμπόρευμα και μια ομάδα ζητιάνων, και τα
δύο για να βρεθούν στα εγκαίνια της
εκκλησίας - ένα χωριουδάκι πριν το χωριό,
από τρία σπίτια μ' έναν άνθρωπο πάνω στη
σκάλα για ν' αριθμήσει σπίτια και σοκάκια με
κόκκινο - (...)." Για τον Hegel ο κόσμος παυλών του Jean Paul
δεν είναι κάποιο μαγευτικό παιχνίδι της ζωής
αλλά αηδιαστική παραμόρφωση του κόσμου,

Jean Pauls Bindestrich-Welt ist für Hegel
kein bezauberndes Spiel des Lebens,
sondern eine ekelhafte Verzerrung der
Welt, in der kein Begriff zu erscheinen,
zu sich zurückzukehren ver-

[130]

möchte, eine Welt also, die zerfällt zu
Einzeldingen und -ereignissen. Als
unsinnig und widerlich würde Hegel die
narratio absoluta erscheinen, die wie jene
barocke *decorazione assoluta* gerade in
ihrer Begrifflosigkeit glänzte. Absolut
wäre auch jene Erzählung, die Handke
vorschwebt, nämlich das "Epos aus

άρα ενός κόσμου που κατακερματίζεται σε
μεμονωμένα πράγματα και συμβάντα. Στον
Hegel η *narratio absoluta* θα φαινόταν
ανόητη και απεχθής, αυτή που, όπως εκείνη
η *decorazione assoluta* του μπαρόκ, θα
έλαμπε δια της απουσίας εννοιών της.
Απόλυτη θα ήταν κι εκείνη η αφήγηση που
οραματίζεται ο Handke, δηλαδή "έπος από

Haikus", die dem begrifflosen, ja dem absoluten Glanz der Dinge folgt: "Ein Epos aus Haikus, die sich dabei aber keinesfalls als solche Einzeldinge bemerkbar machen, ohne Handlung, ohne Intrige, ohne Dramatik, und doch erzählend: das schwebt mir vor als das Höchste".⁷ Die *narratio absoluta* zerfällt nicht zu Einzeldingen. Verbindend ist die begrifflose Nähe, die Freundlichkeit, die auch ohne *Begriff* fügt und zusammenhält.

Das Nebeneinander des objektiv Entfernten muß nicht auf subjektiver "Willkür" oder auf "augenblicklichen Einfällen" beruhen. In seiner Fixierung auf die organische Kontinuität entwickelt Hegel keine Sensibilität für die *Nähe der Feme*, für jene *Welt-Erfahrung*, die in der Wahrnehmung des *UND*, in einer besonderen *Wiederholung* bestünde: "Und: das Wehen einer Tamariske und eine offene Haustür".⁸ - "Und: Morgendämmerung und Maus (vor dem

χαϊκού", η οποία ακολουθεί την χωρίς έννοιες, μάλιστα την απόλυτη λάμψη των πραγμάτων: "Ένα έπος από χαϊκού, τα οποία όμως διόλου δεν προβάλλουν σαν τέτοια μεμονωμένα πράγματα, δίχως δράση, δίχως συνωμοσία, δίχως δράμα, κι όμως αφηγηματικά: αυτό οραματίζομαι ως το ύψιστο". Η *narratio absoluta* δεν κατακερματίζεται σε μεμονωμένα πράγματα. Αυτό που συνδέει είναι η δίχως έννοιες εγγύτητα, η φιλότητα που συναρμόζει και συγκρατεί και χωρίς έννοιες.

Το παραδίπλα-του-ενός-με-το-άλλο των αντικειμενικά απόμακρων δεν χρειάζεται να έγκειται σε υποκειμενική "αυθαιρεσία" ή σε "ιδέες της στιγμής". Ο Hegel, κολλημένος στην οργανική συνέχεια, δεν αναπτύσσει κανένα αισθητήριο για την *εγγύτητα του απόμακρου*, για εκείνη την *εμπειρία του κόσμου* που συνίσταται στην αντίληψη του ΚΑΙ, σε μια ιδιαίτερη επανάληψη: "Και: η ευωδιά μιας μυρίκης και μια ανοιχτή εξώπορτα". - "Και: Χάραμα και ποντίκι (εμπρός από το παράθυρο)". Ο κόσμος που

⁷ Handke, Die Geschichte des Bleistifts, Frankfurt a. M. 1985, S. 79.

⁸ Handke, Am Felsfenster morgens (und andere Ortszeiten 1982-1987), Salzburg/Wien 1998, S. 197.

Fenster)".⁹ Die Welt, die sichtbar wird über das *UND*, die sich erschließt über die "Wiederholung", ist barock in einem besonderen Sinne. Die Nähe des begrifflich Entfernten strahlt jene Festlichkeit aus, die der organischen Verbindung ganz fehlt: "Das richtige Wiederholen wird immer festlich sein, und barock".¹⁰ Das *UND* ist weder ‚bloß subjektiv‘ noch ‚bloß ästhetisch‘. Es verweist auf die Freundlichkeit der *Welt*, die versöhnend wirkt. Darin bestünde die

γίνεται ορατός με το *KAI*, που αποκαλύπτεται με την "επανάληψη", είναι μπαρόκ με μια ιδιαίτερη έννοια. Η εγγύτητα του εννοιολογικά απόμακρου ακτινοβολεί εκείνο το γιορταστικό που λείπει ολότελα από την οργανική σύνδεση: "Η σωστή επανάληψη θα είναι πάντοτε γιορταστική, και μπαρόκ". Το *KAI* δεν είναι ούτε 'απλώς υποκειμενικό' ούτε 'απλώς αισθητικό'. Παραπέμπει στην φιλότητα του κόσμου, που δρα συμφιλιωτικά. Σε τούτο θα συνίστατο η *ηθική του KAI*.

Ethik des UND.

[131]

Die Freundlichkeit läßt die Dinge nicht einfach nebeneinander bestehen. Sie bringt ein intensives Beteiligtsein hervor: "Ich glaube an Desorganisation, aber nicht im Sinne von Nichtbeteiligtsein oder Isolation, sondern als sehr intensives Beteiligtsein."¹¹ Die "Macht des Begriffs" tilgt jede Ferne zugunsten einer organischen Nähe. Jene "Desorganisation" als "Beteiligtsein" ist deshalb eine "sehr

Η φιλότητα δεν κάνει τα πράγματα απλά να υφίστανται το ένα δίπλα στο άλλο. Επιφέρει μια έντονη συμμετοχή: "Πιστεύω στην αποδιοργάνωση, όμως όχι με την έννοια της μη συμμετοχής ή της απομόνωσης, αλλά ως έντονη συμμετοχή." Η "δύναμη της έννοιας" εξαλείφει κάθε μακρότητα για χάρη μιας οργανικής εγγύτητας. Εκείνη η "αποδιοργάνωση" ως "συμμετοχή" γι' αυτό είναι μια "πολύ

⁹ Ebd., S. 144.

¹⁰ Ebd., S. 399.

¹¹ John Cage im Gespräch, hrsg. von Richard Kostelanetz, Köln 1989, S.194.

intensive" Form der Vermittlung, weil sie eine Nähe herstellt außerhalb der *organischen* Kontinuität, außerhalb der *Organisation*. Gerade die Begriffsferne, d. h. das Nicht-Organische verleiht der Nähe des Beteiligtseins eine besondere Intensität. Die Dinge, die sich in ein intensives Beteiligtsein begeben, sind weder *Glieder* noch *Mitglieder*. Freundliche Nähe als "Koexistenz des Unähnlichen und Verschiedenen" (coexistence of dissimilars)¹², das freundliche Zusammen des Zusammenhanglosen verdankt sich einer besonderen *Leere*, die die Starre des Selbst bricht. Sie verhindert, daß Dinge in sich verharren oder sich auf sich versteifen. Das Beteiligtsein drückt die Verfaßtheit eines anderen Geistes aus: "Ein Zeichen des Geistes ist auch: das unauffällige, wortlose BETEILIGTSEIN".¹³ Man hätte auch von einem begrifflosen Beteiligtsein sprechen können.

Cage unterscheidet zwei Formen des Geistes: "Der Geist kann dazu benutzt

έντονη" μορφή της μεσολάβησης, επειδή παράγει μια εγγύτητα έξω από την *οργανική* συνέχεια, έξω από την *οργάνωση*. Ακριβώς το απόμακρο της έννοιας, δηλ. το μη οργανικό, προσδίδει στην εγγύτητα της συμμετοχής μια ιδιαίτερη ένταση. Τα πράγματα που υπεισέρχονται σε μια έντονη συμμετοχή δεν είναι *μέλη*. Η φιλία εγγύτητα ως "συνύπαρξη των ανόμοιων και διάφορων" (coexistence of dissimilars), το φίλιο συν των άσχετων οφείλεται σε μια ιδιαίτερη κενότητα που σπάει την ακαμψία του εαυτού. Εμποδίζει τα πράγματα να εμμένουν στον εαυτό τους ή να παγιώνονται στον εαυτό τους. Η συμμετοχή εκφράζει τη συγκρότηση ενός άλλου πνεύματος: "Ένα σημάδι του πνεύματος είναι επίσης: η αφανής, άρρητη ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ". Κανείς θα μπορούσε να μιλήσει και για μια συμμετοχή χωρίς έννοιες.

Ο Cage διακρίνει δυο μορφές του πνεύματος: "Το πνεύμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αγνοήσεις θορύβους του περιβάλλοντος, να

¹² Cage, Silence, London 1968, S. 12.

¹³ Handke, Am Felsfenster morgens, S. 246.

werden, Umweltgeräusche wegzudenken, andere Tonhöhen als die beliebten achtundachtzig sich zurechtzuhören und nichtgezählte Dauern oder für unmusikalisch oder abstoßend gehaltene Klangfarben zu ignorieren und im übrigen eine jede Erfahrung, die sich anbietet, zu kontrollieren und zu verstehen. Der Geist kann aber auch seinen Wunsch, die Schöpfung zu verbessern, suspendieren und als ein treu er Empfänger der Erfahrung wirken."¹⁴ Der Geist als gastfreund-

[132]

licher Empfänger der Welt enthält sich des *Urteils*. Er hört zu, statt zurechtzuhören. Nichts wird unterdrückt oder diskriminiert. Diese Freundlichkeit läßt Geräusche zu Klangereignissen werden. Der Geist entleert sich zu einem gastfreundlichen Haus der Welt. Die Freundlichkeit ist eine *Leerform* des Geistes, die sich als eine äußerste Bejahung, als ein gleichsam *unbewußtes, wunschloses Ja zum So-sein* äußert: "(...) alles geschieht nur, ereignet

διορθώσεις το άκουσμα τόνων που το ύψος τους είναι άλλο από εκείνο των ογδόντα οκτώ αγαπημένων και να αγνοήσει μη μουσικές αξίες ή ηχοχρώματα που θεωρούνται άμουσα ή αποκρουστικά κι επιπλέον να ελέγξεις και να καταλάβεις κάθε προσφερόμενη εμπειρία. Όμως το πνεύμα μπορεί και να αναστείλει την επιθυμία του να βελτιώσει την πλάση και να δράσει ως πιστός δέκτης της εμπειρίας." Το πνεύμα ως φίλιος

δέκτης του κόσμου απέχει από τις *κρίσεις*. Ακούει με προσοχή, αντί να διορθώνει ό,τι ακούει. Τίποτα δεν καταπιέζεται και δεν στιγματίζεται. Αυτή η φιλότητα κάνει τους θορύβους συμβάντα μουσικών ήχων. Το πνεύμα κενώνεται και γίνεται ένα φιλόξενο σπίτι του κόσμου. Η φιλότητα είναι μια *κενή μορφή* του πνεύματος που εκφράζεται ως άκρα κατάφαση, ως τρόπον τινά *ασύνειδο, δίχως επιθυμίες* *Ναι στο έτσι-είναι*. "(...) όλα απλά γίνονται,

¹⁴ Cage, *Komposition als Prozeß* (1958), in: *Darmstadt-Dokumente I*, hrsg. von H.-K. Metzger u. a., München 1999, S. 150.

sich. Und es darf auch keine Seitenblicke und Hintergedanken geben. - Die Kleinereignisse *durchmessen* die Leerform, mehr noch als daß sie sie erfüllen (...) und seltsam: was mir zu Mittag an diesem Meerkurort mißfallen hat, mehr als mißfallen, was mich ganz und gar ,herabgestimmt' hat, alles, - das gefällt mir jetzt, in der Leerform, alles, auch die Riesenspeisehalle."¹⁵ Auch Canetti weiß, was der freundliche Geist ist. Er hört Geist und Gast zusammen. Die Freundlichkeit bereitet Räume, Aufenthaltsräume für das Begrifflose, bietet diesem eine *Form*: "Öffne die Ohren wieder weit und lasse alles einströmen, das Sinnlose, das nirgends Eingearbeitete, das Vergebliche."¹⁶ Das *UND*, das keine organisch-begriffliche Verbindung herstellt, würde Hegel zufolge zu einem seelenlosen, langweiligen Haufen führen. Hegels zwanghafte Neigung zur organischen Einheit kommt oft auch zwischen den Zeilen zum Ausdruck: "Ein großer Park dagegen, besonders wenn er mit chinesischen Tempelchen, türkischen

συμβαίνουν. Και δεν έχει λοξοκυτάγματα και δεύτερες σκέψεις. - Τα μικρά συμβάντα περισσότερο *διατρέχουν* την κενή μορφή παρά την γεμίζουν (...) και παράξενο: ό,τι το μεσημέρι σ' αυτό το παραθαλάσσιο θέρετρο δεν μου άρεζε, περισσότερο από δεν μου άρεζε, ό,τι μου 'έριχνε' τη διάθεση ολότελα, όλα τους, - αυτά τώρα μ' αρέσουν, στην κενή μορφή, όλα, ακόμα και η τεράστια τραπεζαρία." Ο Canetti επίσης γνωρίζει τι είναι το φίλιο πνεύμα. Πνεύμα [Geist] και φιλοξενούμενος [Gast] τα ακούει μαζί. Η φιλότητα ετοιμάζει χώρους, χώρους διαμονής για το χωρίς έννοιες, του προσφέρει μια *μορφή*: "Άνοιξε πάλι τα αυτιά ολότελα κι άφησε να εισρεύσουν τα πάντα, τα ανόητα, τα ακατάτακτα, τα μάταια."

Το *ΚΑΙ*, που δεν παράγει καμιά οργανική-εννοιολογική σύνδεση, σύμφωνα με τον Hegel θα οδηγούσε σ' έναν άψυχο, πληκτικό σωρό. Η σπαστική κλίση του Hegel στην οργανική ενότητα εκδηλώνεται συχνά και ανάμεσα στις γραμμές: "Αντίθετα ένα μεγάλο πάρκο, ιδιαίτερα αν είναι

¹⁵ Handke, Am Felsfenster morgens, S. 22.

¹⁶ Canetti, Nachträge aus Hampstead. Aufzeichnungen, München 1994, S.43.

Moscheen, Schweizerhäusern, Brücken, Einsiedeleien und wer weiß mit was für anderen Fremdartigkeiten ausstaffiert ist, macht für sich selber schon einen Anspruch auf Betrachtung; er soll für sich selber etwas sein und bedeuten. Doch dieser Reiz, der sogleich befriedigt ist, verschwindet bald, und man kann dergleichen nicht zweimal ansehen; denn diese Zutat bietet dem Anblick nichts Unendli-

[133]

ches, keine in sich seiende Seele dar und ist außerdem für die Unterhaltung, das Gespräch beim Umhergehen nur langweilig und lästig" (14.350). Dieser Garten der Vielheit, der allein schon wegen seiner kulturellen "Fremdartigkeiten" keine begriffliche Transparenz aufwies, zerstreut, entseelt und entinnerlicht. Ihm fehlt die Sammlung, die "in sich seiende Seele". Er bietet dem Anblick auch deshalb "nichts Unendliches", weil das Zusammentreffen des begrifflich Entfernten etwas Kontingentes oder Äußerliches darstellt. Das Unendliche ist für Hegel das Innerliche oder das Notwendige. Aufgrund

παραγεμισμένο με κινέζικους ναΐσκους, τούρκικα τζαμιά, ελβετικά σπίτια, γέφυρες, σκήτες και ποιος ξέρει τι άλλα ξενόφερτα, ήδη αφεαυτού αξιώνει να το δεις· θέλει αφεαυτού να είναι και να σημαίνει κάτι. Όμως αυτός ο εντυπωσιασμός, που ικανοποιείται αμέσως, χάνεται γρήγορα, και κάτι τέτοιο δεν μπορείς να το δεις δεύτερη φορά· γιατί αυτά τα πρόσθετα δεν προσφέρουν στη θέαση τίποτα το άπειρο,

καμιά ψυχή όντας εν εαυτή κι επιπλέον για την ψυχαγωγία, για την κουβέντα κατά το περπάτημα είναι μόνο πληκτικό και φορτικό" (14.350). Αυτός ο κήπος της πολλαπλότητας, που ήδη και μόνο από τα πολιτισμικά του "ξενόφερτα" δεν θα κατεδείκνυε καμιά εννοιολογική διαφάνεια, αποπροσανατολίζει, ξε-ψυχίζει και εκ-σωτερικεύει. Του λείπει η συγκέντρωση, η "ψυχή όντας εν εαυτή". Δεν προσφέρει στο βλέμμα και "τίποτα το άπειρο" και κατά το ότι η συνάντηση των εννοιολογικά απόμακρων παριστάνει κάτι το Kontingentes ή το εξωτερικό. Για τον Hegel το άπειρο είναι το εσωτερικό ή το αναγκαστικό. Λόγω της έλλειψης μιας

der fehlenden Seele ist der Garten nur ein bunter Zirkus, dem jeder *Fokus*, d. h. jeder *Begriff* fehlt. Von der Innerlichkeit, von der "in sich seienden Seele" geht wohl keine Freundlichkeit aus. Der freundliche Blick ist nicht fokussiert.

"Lästig" ist für Hegel offenbar jede begrifflose Vielheit. In der Ästhetik-Vorlesung bemerkt er an einer Stelle, daß "die regellose Unruhe an einer *table d' hôte* unter vielen Menschen und die unbefriedigende Anregung durch sie lästig" sei. So soll das "Hinundherlaufen, Klappern, Schwätzen" "geregelt" werden. Außerdem läßt die *table d'hôte* eine "leere Zeit" entstehen. Abhilfe verschafft hier die Musik. Diese tilgt die "regellose Unruhe" an der *table d' hôte*, indem sie "Zerstreuungen und Einfälle" "abwehrt" (15.155).

Was ist die "leere Zeit", die sich auftut an einer *table d' hôte*? Inwiefern unterscheidet sie sich von der *erfüllten Zeit*? Die Zeit ist für Hegel eine Formel der Innerlichkeit und Sammlung. Sie läßt das Auf-sich-Zurückkommen zu. Der Raum dagegen zerstreut und verwickelt ins

ψυχής ο κήπος είναι μόνο πολύχρωμο τσίρκο που του λείπει κάθε *εστίαση*, δηλ. κάθε *έννοια*. Από την εσωτερικότητα, από την "ψυχή όντας εν εαυτή" δεν εκπορεύεται βέβαια καμιά φιλικότητα. Το φιλικό βλέμμα δεν είναι εστιασμένο.

Για τον Hegel "φορτική" είναι προφανώς κάθε πολλαπλότητα χωρίς έννοια. Στην παράδοση για την Αισθητική σε ένα σημείο παρατηρεί ότι "η άτακτη φασαρία μεταξύ πολλών ανθρώπων σ' ένα *table d' hôte* και η δυσάρεστη έξαρση απ' αυτό είναι φορτική". Έτσι "πρέπει να μπει τάξη" στο "πήγαινε-έλα, στο Klappern, στη φλυαρία". Εκτός αυτού το *table d'hôte* κάνει να προκύπτει ένας "κενός χρόνος". Εδώ βοηθά η μουσική. Εξαλείφει την "άτακτη φασαρία" στο *table d' hôte* καθώς "αποτρέπει" το "σκόρπισμα και τις ιδέες της στιγμής" (15.155).

Τι είναι ο "κενός χρόνος" που διανοίγεται σ' ένα *table d' hôte*; Κατά πόσο διαφέρει από τον πλήρη χρόνο; Για τον Hegel ο χρόνος είναι μια φόρμουλα της εσωτερικότητας και της συλλογής. Επιτρέπει την επάνοδο στον εαυτό. Αντίθετα ο χώρος διασκορπίζει και εμπλέκει στο εξωτερικό. Δυσκολεύει την

Äußerliche. Er erschwert die επάνοδο στον εαυτό. Έτσι η ψυχή Rückkehr-zu-sich. So *wohnt* die Seele πρωταρχικά διαμένει στον χρόνο. Ο χώρος, primär in der Zeit. Aufgrund seines λόγος του "αδιάφορου "gleichgültigen Nebeneinander" (15.156) παραδίπλα-του-ενός-στο-άλλο" (15.156) entzieht sich der Raum der Innerlichkeit του, αποσύρεται από την εσωτερικότητα και und Sammlung. Die Zeit dagegen läßt sich την συγκέντρωση. Αντίθετα ο χρόνος gleichsam zusammenfalten, macht επιτρέπει τρόπον τινά μια σύμπτυξη και μ' dadurch eine Rückkehr-zu-sich, ein αυτό κάνει δυνατή μια επάνοδο στον εαυτό, Kreisen-um-sich möglich. Die Seele läßt κύκλους γύρω από τον εαυτό. Η ψυχή sich gerne in den *Zeitfalten* nieder. Das αρέσκεται να καθίζει στις *πτυχώσεις του "Blut"* ist in dem Sinne eine "animalische *χρόνου*. Το "αίμα" είναι "ζωικός χρόνος" Zeit", daß es die "sich um sich κατά το ότι είναι η "κίνηση που

[134]

selbst jagende Bewegung, dies absolute αυτοκαταδιώκεται γύρω από τον εαυτό της, In-sich-Erzittern" (9.447) ist. Es ist αυτό το απόλυτο τρεμούλιασμα μέσα στον gleichsam eine flüssige Innerlichkeit, εαυτό" (9.447). Είναι τρόπον τινά μια ρευστή eine flüssige Zeit, ein Fluß der Seele, der εσωτερικότητα, ρευστός χρόνος, ρευστή immer zu sich zurückkehrt. Sein Kreislauf ψυχή που πάντα επιστρέφει στον εαυτό της. gründet sich auf eine organisch Η κυκλοφορία του θεμελιώνεται σε μια geschlossene Einheit. οργανικά κλειστή ενότητα.

Die Zeit ist das "allgemeine Element der Musik" (15.156). So negiert die μουσικής" (15.156). Έτσι ο μουσικός χρόνος musikalische Zeit das "gleichgültige αρνείται το "να υφίσταται αδιάφορα το ένα Nebeneinanderbestehen im Raum", παραδίπλα του άλλου στον χώρο" καθώς indem sie einen Zug zum *Einen* αναπτύσσει μια τάση προς το εν. Επίσης το entwickelt. Auch der "Takt" verbindet "μέτρο" συνδέει "διαφορετικά τμήματα του "verschiedene Zeiteile zu einer Einheit, χρόνου σε μια ενότητα, στην οποία το εγώ

in der das Ich seine Identität mit sich für sich macht" (15.166). Der Takt wäre die akustische Formel der Wiederholung des Ich: "In dieser Einförmigkeit findet das Selbstbewußtsein sich selber als Einheit wieder, insofern es (...) seine eigene Gleichheit als Ordnung der willkürlichen Mannigfaltigkeit erkennt (...). Die Befriedigung (...), welche das Ich durch den Takt in diesem Wiederfinden seiner selbst erhält, ist um so vollständiger, als die Einheit und Gleichförmigkeit weder der Zeit noch den Tönen als solchen zukommt, sondern etwas ist, das nur dem Ich angehört und von demselben zu seiner Selbstbefriedigung in die Zeit hineingesetzt ist." Im musikalischen Takt hört und genießt sich das Ich. Er vertieft seine Innerlichkeit und Sammlung. Er tilgt vor allem die "willkürliche Mannigfaltigkeit" zugunsten einer einheitlichen Ordnung.

Die "leere Zeit", die sich an der *table d' hôte* auftut, ist eine gleichgültig dahinschwindende Zeit ohne Innerlichkeit und Sammlung. Für Hegel ähnelte ihr Nacheinander zu sehr dem

κάνει την ταυτότητά του με τον εαυτό του για τον εαυτό του" (15.166). Το μέτρο θα ήταν η ακουστική φόρμουλα της επανάληψης του εγώ: "Σ' αυτήν την ομοιομορφία η αυτοσυνείδηση επανευρίσκει τον εαυτό της ως ενότητα καθόσον (...) αναγνωρίζει την δική ομοιότητα ως τάξη στην αυθαίρετη ποικιλομορφία (...). Η ικανοποίηση (...), την οποία παίρνει το εγώ από το μέτρο σ' αυτήν την επανεύρεση του εαυτού του, είναι τόσο πληρέστερη όσο η ενότητα και η ομοιομορφία δεν προσιδιάζει ούτε στον χρόνο ούτε στους μουσικούς ήχους ως αυτούς τούτους, αλλά είναι κάτι που ανήκει στο εγώ μόνον και που απ' αυτό εντίθεται στον χρόνο προς αυτοϊκανοποίησή του." Στο μουσικό μέτρο το εγώ ακούει και χαίρεται τον εαυτό του. Εμβαθύνει την εσωτερικότητα και την συγκέντρωσή του. Προπάντων εξαλείφει την "ποικιλόμορφη ομοιομορφία" για χάρη μιας ομοιόμορφης τάξης.

Ο "κενός χρόνος" που διανοίγεται στο *table d' hôte* είναι ένας χρόνος που σβήνει και χάνεται αδιάφορα διχως εσωτερικότητα και συγκέντρωση. Για τον Hegel η διαδοχή του θα έμοιαζε υπερβολικά με το χωρικό παραδίπλα του ενός στο άλλο που

räumlichen Nebeneinander, das κατακερματίζεται άμοιρο συσχέτισης και zusammenhang- und begrifflos zu einer έννοιας σε μια αυθαίρετη ποικιλομορφία. willkürlichen Mannigfaltigkeit zerfällt. Στο *table d' hôte* λείπει η *περισυλλογή* στο Der *table d' hôte* fehlt die *Sammlung ins* εν. Έτσι περιπίπτει σ' έναν διασκορπισμό, *Eine*. Dadurch verfällt sie in eine χάνεται στον θόρυβο και στην πολυφωνία. Zerstreuung, verliert sich im Geräusch Εδώ η μουσική, ο μουσικός χρόνος und in der Stimmenvielfalt. Die Musik, χρησιμεύει στο να εξαλείφει το ακανόνιστο, die musikalische Zeit dient hier dazu, das το άτακτο. Η μουσική "αποτρέπει" Regellose, das Ungeordnete zu tilgen. "διασκορπισμούς και ιδέες της στιγμής". To Die Musik "wehrt" "Zerstreuungen und πνεύμα που την διέπει είναι τελείως Einfälle" "ab". Der Geist, der ihr *αφιλόξενο*, σ' αυτόν τον τόπο των zugrundeliegt, ist äußerst *ungastlich* an φιλοξενουμένων, σ' αυτό το τραπέζι των diesem Ort der Gäste, an diesem φιλοξενουμένων (*table d' hôte*). Θα πρέπει Gästetisch (*table d' hôte*). Sie wird

[135]

nicht nur jede Zerstreuung, jedes να μην αποτρέψει μόνο κάθε Geräusch, sondern auch jedes freundliche διασκορπισμό, κάθε θόρυβο αλλά και κάθε Wort abwehren müssen. So ließe sie, wäre φιλικό λόγο. Έτσι, αν ο ίδιος ο κόσμος ήταν die Welt selbst eine *table d' hôte*, eine ένα *table d' hôte*, θα έκανε να προκύψει sehr ungastliche Welt entstehen. Hegels ένας πολύ αφιλόξενος κόσμος. Το πνεύμα Geist ist jenem Geist diametral του Hegel είναι διαμετρικά αντίθετο μ' entgegengesetzt, der als »treuer εκείνο το πνεύμα το οποίο, ως "πιστός Empfänger der Erfahrung" das Vielfache, αποδέκτης της εμπειρίας", αφήνει να das Danebenliegende, das Nichtgeordnete εισρέει το πολύπτυχο, το περιθωριακό, το einströmen läßt. Dieser freundliche, ja άτακτο. Αυτό το φίλιο, μάλιστα φιλόξενο gastfreundliche Geist vermöchte auch im πνεύμα θα μπορούσε και στον θόρυβο να Geräusch einen besonderen *Klang* zu προσλάβει έναν ιδιαίτερο τόνο. Η φιλότητα

vernehmen. Die Freundlichkeit *entinnerlicht, verräumlicht* die Zeit. Gäbe es eine Musik der Freundlichkeit, müßte sie viel *Raum*, viel *Zwischenraum*, viel *Leere* enthalten.

Die Musik wirkt mit- und forttreibend. Darin besteht ihre »*elementarische Macht*«. Sie bringt ein Kontinuum hervor, indem sie nichts daneben liegen läßt, indem sie einen Sog zum Einen entwickelt. Kurz bevor Hegel auf die *table d'ôte* zu sprechen kommt, bemerkt er zur Marschmusik: »In solcher Weise wird dem Marsch der Soldaten Musik hinzugefügt, welche das Innere zu der Regel des Marsches anregt, das Subjekt in dies Geschäft versenkt und es harmonisch mit dem, was zu tun ist, erfüllt.« Die Marschmusik *reißt* das ganze Subjekt in die »Regel des Marsches«. Führt es einem in die *Glieder*, so fügen sie sich wie aus *freien* Stücken dem, »was zu tun ist«. Eine ähnliche Wirkungsweise hat die »Regimentsmusik, die beschäftigt, abzieht, zum Marsch antreibt, zum Angriff anfeuert" (15.158). Die Marschmusik *fokussiert* das Innere auf das »Geschäft",

εκ-σωτερικεύει τον χρόνο, τον *χωρο-θετεί*. Αν υπήρχε μια μουσική της φιλότητας, θα έπρεπε να περιέχει πολύ *χώρο*, πολύ *ενδιάμεσο χώρο*, πολύ *κενότητα*.

Η μουσική δρα παρασέρνοντας και συμπαρασέρνοντας. Σ' αυτό συνίσταται η "φυσική δύναμή" της. Παράγει ένα συνεχές, καθώς δεν αφήνει τίποτα να πέσει κάτω, καθώς αναπτύσσει μια δίνη προς το εν. Λίγο πριν φτάσει ο Hegel στο *table d'ôte* παρατηρεί για τη μουσική του εμβατηρίου: "Μ' έναν τέτοιο τρόπο προστίθεται στον βηματισμό των στρατιωτών μουσική, η οποία κινητοποιεί το εσωτερικό προς τον κανόνα του βηματισμού, βυθίζει το υποκείμενο σ' αυτήν την επιχείρηση και το εκπληρώνει αρμονικά μ' αυτό που πρέπει να κάνει". Το εμβατήριο *σύρει* το όλο υποκείμενο στον "κανόνα του εμβατηρίου". Όταν διαπερνά τα *μέλη* του, τότε αυτά συναρμόζονται σαν *από μόνα τους* σ' αυτό "που έχει να κάνει". Παρόμοια επίδραση έχει η "μουσική του τάγματος που απασχολεί, αποσύρεται, κινητοποιεί προς το εμπρός-μαρς, εμψυχώνει για την επίθεση" (15.158). Το εμβατήριο *εστιάζει* το εσωτερικό στην "επιχείρηση", στον κανόνα.

auf das Regelhafte. Auf eine ähnliche Weise soll die Musik an der *table d' hôte* deren "regellose Unruhe" beseitigen.

Die Freundlichkeit ist eine *Vermittlung*. Aber im Gegensatz zur begrifflichen Vermittlung ist ihre *Mitte leer*. Sie ist frei von der organischen Innerlichkeit. Aufgrund ihrer leeren Mitte ist sie zu einer besonderen Offenheit fähig. Die Mitte ist kein *Schluß*, sondern eine weitere Öffnung. Die organische Kontinuität dagegen öffnet nur, um zu schließen. Darin besteht ihre ausschließende Innerlichkeit. Wäre das Organische die unmit-

[136]

telbare, natürliche Neigung der "Seele" , so haftete der Freundlichkeit etwas *Unnatürliches* an. Sie ist ein "intensives Beteiligtsein" , d. h. eine intensive Form des *Geistes*. Allein eine Gehörbildung zur Freundlichkeit befähigt den *Geist* dazu, das Vielfache, das Danebenliegende, ja "das Sinnlose, das nirgends Eingearbeitete, das Vergebliche" als Klänge wahrzunehmen. Notwendig wäre eine geistige Bildung zur Freundlichkeit, ohne

Με παρόμοιο τρόπο η μουσική στο *table d' hôte* έχει να παραμερίσει την "άτακτη φασαρία του".

Η φιλότιτα είναι *μεσολάβηση*. Όμως σε αντίθεση με την εννοιολογική μεσολάβηση το *μέσο* της είναι *κενό*. Είναι ελεύθερη από την οργανική εσωτερικότητα. Λόγω του κενού μέσου της είναι ικανή για μια ιδιαίτερη ανοικτότητα. Το μέσο δεν είναι *συμπέρασμα* αλλά *περαιτέρω άνοιγμα*. Αντίθετα η οργανική συνέχεια ανοίγει μόνο για να κλείσει. Σε τούτο συνίσταται η αποκλειστική εσωτερικότητά της. Αν το οργανικό ήταν η άμεση,

[136]

φυσική κλίση της "ψυχής", τότε η φιλότιτα θα στιγματίζονταν από κάτι *αφύσικο*. Είναι μια "έντονη συμμετοχή" , δηλ. μια έντονη μορφή του *πνεύματος*. Μόνο μια εκπαίδευση της ακοής στην φιλότιτα καθιστά το πνεύμα ικανό να προσλαμβάνει το πολύπτυχο, το περιθωριακό, μάλιστα "το δίχως νόημα, το πουθενά μη ενταγμένο, το μάταιο" ως μουσικούς ήχους. Θα ήταν αναγκαία μια πνευματική εκπαίδευση στην φιλότιτα, χωρίς την οποία όλα θα μεταβάλλονταν σε εμβατήρια

die alles sich in Märsche und Kommandos κι εντολές. O Handke γράφει σε μια verwandelte.¹⁷ In einer Aufzeichnung σημείωση: "'Αν κανείς αφήσει την schreibt Handke: „Wenn man das orχήστρα να κάνει ό,τι θέλει, αυτό Orchester machen läßt, was es will, endet καταλήγει σ' ένα εμβατήριο', είπε χθες o das immer in einem Marsch', sagte gestern συνθέτης". der Komponist".¹⁸

¹⁷ Die Freundlichkeit ist das *Vor-Wort*, das die Worte erwärmt. Ohne sie erkalteten sie zur bloßen Mitteilung. Gäbe es eine Differenz zwischen dem Sagen und dem Gesagten, so wäre sie die Freundlichkeit.

[Η φιλότητα είναι το *πρό-θεμα* που θερμαίνει τις λέξεις. Χωρίς αυτήν θα πάγωναν και θα γινόταν απλή ανακοίνωση. Αν υπήρχε μια διαφορά ανάμεσα στον λόγο και στα λεχθέντα, τότε αυτή θα ήταν η φιλότητα.]

¹⁸ Handke, *Am Felsfenster morgens*, S. 227.